
ADOLESCENTI A JEJICH RODIČE: DŮLEŽITOST VZÁJEMNÉ PERCEPCE PRO SEBEHODNOCENÍ DOSPÍVAJÍCÍCH

Petr Macek

***Anotace:** První část sdělení se zabývá mezigeneračními vztahy. Ukazuje se, že tradiční generační konflikt se v průběhu 20. století velmi oslabil, a pokud jsou konflikty v rodině přítomny, často je to tím, že se zde objevovaly již v dětství. Klíčovou roli hraje rodičovský zájem, emoční zaangażovanost a podstata rodičovské autority. Když mají dospívající pocit, že mohou svobodně vyjadřovat svoje názory a že jsou rodiči vyslyšeni, konflikty nemají takový dopad.*

Druhá část příspěvku pojednává o výzkumech, které se zaměřily na souvislosti mezi vnímáním a hodnocením rodičů a sebehodnocením dospívajících. Z výsledků vyplývá, že percipovaná vřelost rodiče stejného pohlaví je velmi dobrým indikátorem self-esteem dospívajících. Dívky jsou citlivější na negativní projevy ze strany rodičů, chlapci zase na pozitivní momenty a atmosféru rodinného života.

Rodičovský vliv na sebezpojetí se uplatňuje různým způsobem a je důležité, do jakých souvislostí se vliv dostává. Zažívají-li adolescenti akceptaci ze strany rodičů, rodičovské hodnocení zevnitřní a propojují se s autonomní složkou sebezpojetí. Neproběhne-li však akceptace a přijetí rodičovského hodnocení, rodičovské soudy se spíše spojují s tzv. požadovaným já (ought-self).

***Klíčová slova:** adolescence, generační vztahy, sebezpojetí, sebehodnocení, percepce a hodnocení rodičů, akceptace.*

Úvod

Rodina má jako primární sociální skupina klíčovou roli v utváření dlouhodobého vztahu k sobě. Je prvním „zrcadlem“, kde může člověk spatřit sám sebe (Cooley 1902), první „sociální arénu“ (Seltzer 1989) či „chráněným prostorem“, kde si dítě ověřuje, zda a v jaké podobě je druhými lidmi akceptováno a co je považováno v jeho chování za žádoucí a nežádoucí (Fe-

stinger 1954). Od toho se v mnohém odvíjí jeho sebezpojetí a sebehodnocení.

Sebezpojetí a vztah k sobě samému se utváří od časného dětství, zvláštní hodnotu a subjektivní význam však získává především v období dospívání. Dospívání čili adolescence¹ je často charakterizována jako životní etapa, ve které se mladý člověk snaží poprvé „naplno“ prosazovat svoje názory, postoje a jednání jak vůči vrstevníkům, tak vůči

¹ Vycházíme z periodizace, která je běžná v anglosaských zemích a která se stále více prosazuje v celosvětovém měřítku – rozděluje adolescenci na časnou (11–13 let), střední (14–16 let) a pozdní (17–20 let). Nepoužíváme tedy starší termín pubescence a o pubertě mluvíme v souvislosti s biologickými změnami, které vedou k pohlavnímu dozrávání a dosažení schopnosti reprodukce (podrobněji Macek 2003).

dospělým autoritám, tj. zejména rodičům. Zvýšená sebereflexe vede k potřebě hlubšího poznání vlastní osobnosti, ke snaze posílit vědomí vlastní autentičnosti a samostatnosti a také k potvrzení své hodnoty pro druhé. Tento proces *utváření osobní a sociální identity* je řadou autorů považován za základní vývojový úkol období adolescence (Erikson 1968, Marcia 1980).

Je tedy zjevné, že hledání identity a relevantní procesy sebedefinování a sebehodnocení nejdou od vztahů s rodiči oddělit. Dřívější pohledy na adolescenci v této souvislosti zdůrazňovaly, že vliv rodičů na dospívající děti postupně klesá, tak jak narůstá význam vrstevnických vztahů. Řada novějších výzkumů však dokládá, že vazby mezi oběma generacemi dlouhodobě přetrvávají a že na cestě od dětství do dospělosti je více vývojové kontinuity než zlomových bodů (viz např. Coleman; Hendry 1999, Nurmi 2001, Adams; Berzonsky 2003).

Cílem této stati je přiblížit současné psychologické pohledy na vztahy mezi rodiči a dospívajícími dětmi. Je ovšem samozřejmé, že tak nemůžeme učinit v plné šíři. V první části se zabýváme mezigeneračními vztahy. Zmiňujeme genezi názorů v průběhu minulého století a přibližujeme novější výzkumy z této oblasti. Ve druhé části příspěvku se zaměřujeme na souvislosti mezi vnímáním a hodnocením rodičů a sebehodnocením dospívajících. Zde vycházíme především z našich vlastních výzkumů. Naprostá většina zmíněných výsledků byla již publikována či o nich bylo již referováno, dělo se tak však v jiných souvislostech než nyní. Buď šlo o specifický kontext utváření sebepojetí a identity, nebo se jednalo o studie, kde byl vliv rodičů sledován v širších souvislostech psychosociálního vývoje adolescentů. Na tyto publikace odkazujeme, zejména s informacemi o metodice výzkumů, popisech výzkumných souborů a způsobem

zpracování dat. Všechny také obsahují podrobnější popis a interpretace empirických zjištění.

Mezigenerační vztahy v adolescenci

Adolescence byla v dřívějších teoretických koncepcích líčena jako nevyhnutelný a dramatický střet protikladných tendencí v člověku – období „bouře a vzdoru“ (Hall 1904, Muuss 1989). Konfliktní stadium ve vývoji osobnosti bylo považováno za přirozené a nevyhnutelné. Také z pohledu psychoanalýzy (Freud 1946, Blos 1979) byl konflikt mezi dospívajícím a rodičem důležitým vývojovým mezníkem. Mluví se zde o tzv. druhé oidipovské situaci: rodič opačného pohlaví se stává pro adolescenta objektem jeho sexuálního zájmu. Protože se však racionální a normativní složky osobnosti (tj. ego a superego) již natolik rozvinuly, že incest na vědomé úrovni nepřichází v úvahu, dospívající muž či žena si hledá náhradní objekt vlastní sexuality (viz též Švancara 1975). Proto je potřebné, aby se dospívající odpoutali od psychické (emoční) a sociální (vztahové) závislosti na rodičích. P. Blos (1979) mluví v této souvislosti o druhém procesu separace a o individualizačním procesu. Provázejí první etapu adolescence, jsou spojeny s narcismem, melancholií, náladovostí, s příklonem k rodiči opačného pohlaví a s rivalizací s rodičem stejného pohlaví. Někdy je pro toto období charakteristická i přechodná regrese v chování (např. nechuť k mytí, bizarnost v oblékání). Zde je třeba upozornit, že se v první etapě jedná především o potřebu emočního uvolnění ve vztahu k rodičům a o posilování pocitu osobní autonomie, ne o faktické odpoutání od rodičů (Blos 1979, Zimmer-Gembeck; Collins 2003, Macek 2003).

V dřívějších pohledech na adolescenci se vyhrcoení mezigeneračních vztahů jevilo

téměř jako nezbytný předpoklad pro překonání závislosti na autoritách a jako jediná cesta, k dosažení vlastní autonomie. V současných pohledech již tak vyhraněný názor téměř nenajdeme. Jak dokazuje řada výzkumů, konflikt se nemusí vyhranit a překonat, vztah mezi rodiči a dětmi může setrvávat stabilně pozitivní, a přesto se závislost na rodičích může snižovat (Youniss; Smollar 1995). Koncem 80. let zhodnotila A. Petersenová výzkumy v této oblasti a doložila, že vysoká míra konfliktů mezi dětmi a rodiči není v euroamerickém kulturním prostředí typickou charakteristikou období adolescence. Z výsledků vyplývá, že převážná většina dospívajících si se svými rodiči „spíše rozumí“ (Petersen 1988). Tam, kde se objevuje hodně konfliktů, jde často o situaci, kde byly problémy a střety (byť ne tak zjevné) již v dětství (Coleman; Hendry 1999).

Novější pohledy na adolescenci zdůrazňují ve větší míře význam celkové atmosféry v rodině a styl komunikace mezi rodiči a dětmi. Klíčovou roli hraje rodičovský zájem, emoční zaangažovanost a podstata rodičovské autority (Parish 1987). Pokud mají dospívající pocit, že mohou svobodně vyjadřovat svoje názory a že jsou rodiči vyslyšeni, konflikty nemají takový dopad. Podle H. Grotevanda a C. Coopera (1985) tu jde o vyváženost mezi sebezduřazňováním a sebebrosazováním na jedné straně a vstřícností a citlivostí k druhým na straně druhé. Při tzv. zdravé komunikaci jsou oba tyto procesy v rovnováze. Sebebrosazování znamená schopnost vyjadřovat srozumitelně vlastní názory a přijímat za ně zodpovědnost. Citlivost se projevuje schopností naslouchat druhým a přijímat jejich argumentaci jako rovnocennou vlastním stanoviskům. Výzkum zmíněných autorů ukázal, že rovnocenné zastoupení těchto dvou složek komunikace posilovalo osobní identitu adolescentů. Upozornil také, že na komunikaci adolescenta

s rodiči je nutné pohlížet diferencovaně, na úrovni dyadického vztahu s každým z rodičů zvlášť.

Výzkumné výsledky poukazují na odlišné „vzorce“ komunikace s matkou a s otcem. Matky jsou častěji vnímány jako otevřenější, více naslouchající problémům, s větší snahou porozumět potřebám svých dcer i synů. U adolescentů to vede jednak k většímu sebeodkrývání a častější ventilaci svých problémů a starostí, ale také k častějším konfliktům s matkou než s otcem. Otcové častěji pronášejí hodnotící soudy a méně o problémech dospívajících diskutují (viz též Noller; Callan 1991).

Úvaha o generačním konfliktu má také svoji historickou, kulturní a sociální dimenzi. Adolescence se v současnosti stala již výrazným kulturním fenoménem reprezentujícím určitý životní styl a určité hodnoty (Mortimer; Larson 2002). Dospívání má svoji sociální reprezentaci, je ve společnosti komunikováno a v tomto smyslu „vstřebává“ i určité mýty, které vztah rodič – dospívající dítě ovlivňují. Jeden z hlavních je podle J. Heada (1997) založen na představě dospívajících, že dospělí jsou „svobodní“ a mohou si dělat, co chtějí (pít alkohol, řídit auto, volně cestovat atd.) Na druhé straně, častý mýtus dospělých o dospívání staví na myšlence, že jde o „nejkrásnější“ období v životě člověka, které není zatíženo žádnými skutečnými starostmi, je spojeno s objevováním, intenzivním prožíváním a zábavou. Není zcela řídkým jevem, že dospělí často „litují“, že se nemohou do období adolescence zpět vrátit a začít „znova a jinak“.

W. Mecus provedl se svými spolupracovníky výzkum, ve kterém hodnotili dospívající i dospělí obě generace. Ukázalo se zde, že celkově negativnější hodnocení všech prezentovali dospělí. Podle zmíněného autora se jedná o obranný mechanismus – dospělí

očekávají od adolescentů horší hodnocení, a tak o nich smýšlejí a priori hůře. Další možností je, že rodiče připisují u svých dětí větší váhu těm charakteristikám, na které jsou citliví i sami u sebe, které hodnotí jako nepřijemné a nežádoucí (Meeus 1994, viz též Macek 2003).

Odlišnost v sociální reprezentaci a v celkovém hodnocení období dospívání se promítá i do specifických měřítek při vzájemné percepci a hodnocení. Ukazuje se, že méně kategoričtí bývají ve svých soudech rodiče. Obvykle také používají pro hodnocení jiný vztahový rámec. Konflikty s dospívajícími dětmi je většinou potkávají v období krize středního věku, kdy se musí vyrovnávat s řadou dalších osobních témat a problémů (stereotyp v partnerském vztahu, balance profesní kariéry, nastupující zdravotní problémy atd.) Na dospívání svých dětí nercagují vždy s patřičným nadhledem. Necítí jistotu ve vlastních rolích a novost pohledu na vlastní dítě (např. v souvislosti s relativně rychlými tělesnými i psychickými změnami v pubertě) je zneklidňuje. Často vede k potřebě zvýšit – alespoň formálně – svoji kontrolu nad potomkem, což v nárazu na egocentrismus dospívajících automaticky zvyšuje napětí a provokuje častější konflikty (Noack 1992).

Z pohledu dětí zažívají dospívání jako období rodičovských restrikcí především dívky. Pubertální změny jsou pro ně častěji spojeny s nepříjemnými pocity (růst hmotnosti, omezení aktivit v souvislosti s menstruací, větší podíl na domácích pracích, zvýšená kontrola ze strany rodičů aj.). Naproti tomu chlapci vnímají nástup puberty (pokud není opožděná) většinou pozitivně. Je pro ně spojena s růstem svalové hmoty, s narůstáním síly, výkonu a také změna statusu z dítěte na dospívajícího u nich často vede spíše k výhodám než k omezením (Petersen; Silbereisen; Sorensen 1992).

Váha zmíněných restrikcí opět souvisí s komunikací s rodiči a s tím, jak se v jejím rámci potvrzuje či nepotvrzuje hodnota dospívajícího. Již zmíněný výzkum H. Grotevanda a C. Coopera (1985) poukázal i na důležitost komunikace „mezi ženami“ a „mezi muži“. Pokud např. otec svého syna často chválil a jen zřídka nesouhlasil s jeho názory, obvykle to u potomka korespondovalo s jeho vysokým pocitem vlastní hodnoty. Příznačné také bylo, že tito otcové tolik neprosazovali vlastní názory, když šlo o rodinné záležitosti (plánování dovolené apod.) a v daleko větší míře poslouchali názory svých synů. Naproti tomu otcové dcer, které měly vysoký pocit vlastní hodnoty, často komentovali názory dalších členů rodiny a vyjadřovali svůj nesouhlas. Matky těchto dcer sdělovaly obvykle svoje mínění přímo jak ve vztahu k manželovi, tak ve vztahu k dceři. Měly však také určitou míru tolerance, byly citlivé k poznámkám manžela a modifikovaly podle něj svoje chování (Grotevand; Cooper 1985).

Vrátíme-li se zpět k nazírání dospívajících, jejich pohled na rodiče a hodnocení vztahů s nimi se často dává do souvislosti s významem vrstevnických vztahů (důležitost a role kamarádů, přátel a partnerských vztahů). Všeobecně rozšířený názor, že důležitost vztahů k rodičům v průběhu adolescence klesá a důležitost vztahů k vrstevníkům se naopak zvyšuje, je třeba přijímat opatrně. K. Durkin analyzoval v polovině devadesátých let výsledky řady relevantních studií a dospěl k závěru, že spíše než konfrontačně je potřebné posuzovat tyto dva typy vztahů komplexně. Jestliže ve vztahu k vrstevníkům jde především o získání vlastní prestiže a hodnoty, ve vztahu k rodičům zase častěji o uznání osobní hodnoty, autonomie a akceptace z jejich strany (Durkin 1995).

Ukazuje se tedy, že vztahy k rodičům a k vrstevníkům mají pro dospívající odlišný

význam. V rámci původní rodiny jde adolescentovi často o zrovnoprávnění jeho pozice, ve vztahu ke kamarádům a přátelům především o jeho zhodnocení. Oba aspekty souvisejí s již zmíněným procesem utváření vlastní identity. Zejména v období časné adolescence se přechodně odděluje její personální a sociální stránka. Personální identita, která je sycena především zážitkem vlastní jedinečnosti a uznání této jedinečnosti, je častěji reflektována v kontextu původní rodiny. Sociální identita, která vyjadřuje potřebu někam patřit a být něčeho součástí, se častěji naplňuje v kontextu vrstevnických vztahů. V chování se obě stránky identity manifestují selektivní konformitou – vysoká konformita ve vrstevnických vztazích celkový pocit autonomie spíše zvyšuje, vysoká konformita chování ve vztahu k rodičům a původní rodině naopak rozvinutí pocitu autonomie obvykle brání. V pozdějších etapách období dospívání se oba mody utváření identity zase sbližují, relativizuje se jak absolutní hodnota vrstevnických vztahů, tak nehodnota vztahů v rodině (podrobněji viz Macek; Osecká 1999, Macek 2003).

Naše koncentrace na rodičovské a vrstevnické vztahy v rámci utváření adolescentní identity a sebehodnocení však neznamená snižování významu a důležitosti jiných vlivů. Vedle rodičů se v tomto procesu uplatňují další důležité autority (např. učitelé, další vlivní dospělí, vzory a populární osoby prezentované v médiích). Stále větší význam získávají v průběhu období adolescence i další sociální vlivy – dospívající se stávají členy nejrůznějších skupin a komunit, uvědomují si stále větší měrou vliv institucí (příčemž klíčová role zde zůstává škole) a rozšiřuje se vliv masových médií a informačních technologií.

Také téma vrstevnického vlivu by si zasloužilo zvláštní pozornost. Jistě je nutné oddělovat percipovaný tlak vrstevnické sku-

piny od specifitějších přátelských vztahů a partnerských erotických vztahů. Vliv vrstevníků na sebehodnocení se v průběhu dospívání prohlubuje, v rámci partnerských vztahů se rozvíjejí nové aspekty identity (téma gender, sexuální identita, pojetí sebe jako partnera či partnerky atd.). Budeme-li se tedy dále zabývat především vlivem rodičů na vybrané aspekty adolescentní identity, zmíněné souvislosti a vazby na další sociální vlivy nebudeme ztrácet ze zřetele.

Percepce rodičů a sebehodnocení dospívajících

V několika výzkumech jsme se zabývali souvislostmi mezi komunikací a atmosférou v rodině a sebehodnocením adolescentů. O sebehodnocení přitom můžeme uvažovat v různých souvislostech a na různých úrovních obecnosti. Ukazuje se, že pro celkový vztah k sobě jsou důležité v adolescenci dva aspekty – globální sebehodnocení či sebeúcta (do jaké míry si dospívající sami sebe váží a jakou si přisuzují hodnotu – self-esteem, viz Rosenberg 1979) a vědomí vlastní účinnosti (do jaké míry se cítí kompetentní – self-efficacy, viz Bandura 1996).

V rámci čtyřletého longitudinálního sledování adolescentů jsme zjistili, že vřelost rodičů (tj. vyjadřování pozitivních emocí, zájmu, empatie, porozumění) je mezi 15.–18. rokem velmi dobrým indikátorem globálního sebehodnocení. Pokud dospívající vnímali vřelost rodičů jako stabilní a dlouhodobou, zůstávalo stabilní i jejich sebehodnocení. Tam, kde zájem rodičů o dospívající děti během střední adolescence poklesl, tam jsme také zjišťovali nižší sebehodnocení. Důležitá je zde především vřelost od rodiče stejného pohlaví (podrobně viz Macek 2003, Macek; Ježek [v tisku]).

V jiném výzkumu na podobné téma se ukázalo, že celková atmosféra v rodině se

více zrcadlí v pocitech dívek než chlapců. Dívky jsou mnohem citlivější na negativní impulzy a pocity – jestliže v rodině často zažívají hádky, konflikty, pocity nezájmu a nedůvěry a mají-li pocit, že rodiče jsou autoritami „za každou cenu“, pak se tato nepříznivá atmosféra podepisuje na jejich nižším sebehodnocení. Více než chlapci se cítí „vtaženy“ do konfliktů a přisuzují si větší míru zodpovědnosti za vzniklou situaci. Pokud však v rodině zažívají příznivou atmosféru vzájemné podpory, narůstá adekvátně i jejich sebehodnocení a sebeúcta.

Chlapci jsou ve srovnání s dívkami k negativní atmosféře v rodině poněkud více rezistentní, jsou však citlivější na pozitivní momenty a atmosféru rodinného života. Porozumění a emoční podpora stimuluje jejich pozitivní sebehodnocení a vědomí jejich vlastní výkonnosti a účinnosti (Macek; Osec-
ká 1995).

Když mají adolescenti problémy s rodiči, obvykle se snaží s danou situací aktivně vyrovnat. Zdá se, že chlapci častěji než dívky rozlišují, zda jde o krátkodobý problém (stresor), či o dlouhodobou zátěž. Při aktuální zátěži jsou obvykle „více nad věcí“ než dívky – ve stresující rodinné situaci zůstanou klidnější a více své emoční reakce potlačují, zabývají se jinými věcmi a snaží se na problém spíše nemyslet. Pokud jde o dlouhodobý problém a zátěž, kromě aktivního řešení problému vyhledávají často kompenzační prožitky a aktivity, v menší míře se radí s kamarády a jen velmi málo s dospělými.

Dívky přistupují k rodinným problémům o něco aktivněji než chlapci. O možném řešení pohovoří s přáteli nebo s někým z dospělých, mají větší potřebu na problémech aktuálně pracovat a neodkládat jejich řešení. Méně často než chlapci hledají náhradní aktivity, které by jim nepříjemnou rodinnou situaci pomohly kompenzovat (Osec-
ká; Řehulková 2001).

Tyto výsledky je možné interpretovat v souladu s tradičním pojetím mužské a ženské role – při konfliktech a problémech chlapci častěji používají kompenzační mechanismy, které souvisejí s posílením vlastní kompetence v jiných oblastech života, více se „distancují“ od emočního prožívání problému. Dívky pocítují větší zodpovědnost za problematickou interpersonální situaci, větší měrou usilují o harmonizaci rodinného prostředí. Současně je na místě uvést některá naše nejnovější zjištění, která mohou tyto výsledky relativizovat. Podle nich se rozdíly v percepci a hodnocení dívek a chlapců stále více stírají a také jejich představa o tradičních stereotypch mužské a ženské role se spíše oslabuje (Macek 2002, 2003).

Dále jsme se zabývali otázkou, do jaké míry a v jaké podobě se promítají představy o rodičích do sebepojetí adolescentů. O sebepojetí zde uvažujeme jako o základní kognitivní strukturu, v jejímž rámci se manifestují jednak důležité vlastnosti, charakteristiky a role dotyčné osoby a také její sociální a interpersonální vztahový rámec, ve kterém se tyto tzv. jáské reprezentace utvářejí (Macek 1997b). Jinak řečeno, není důležité pouze to, zda se dospívající vidí např. jako čestný, schopný či fyzicky nepřítažlivý, ale je také důležité, v jakém vztahovém interpersonálním kontextu o těchto charakteristikách uvažuje. Sebepojetí je výsledek interakce a komunikace s druhými lidmi a tito „významní druzí“ (Mead 1932) zůstávají i po zvnitřnění jejich vlivu důležitými referenčními etalony sebehodnocení. Např. tzv. aktuální reálné já (vyjádřené formulací „jaký podle vlastního názoru jsem“) může být pro adolescenta někdy hodně abstraktní, tedy i subjektivně málo důležité. Větší význam má pro něj představa o tom, jak ho vnímají a hodnotí konkrétní lidé, kteří jsou pro něj důležití (např. kamarádi, partner/ka, rodiče).

Právě k těmto tématům bylo zaměřeno několik empirických šetření (viz Macek; Osecká 1996, Macek 1997a, 2001, 2002). S využitím metodiky párového srovnávání posuzovali respondenti subjektivní důležitost devíti jásých reprezentací: reálného, aktuálního já (formulace pro respondenty „jaký/á jsem“), ideálního já („jaký/á bych chtěl/a být“), nechtěného já („jaký/á bych nechtěl/a být“), já podle rodičů („jak si myslím, že mě vidí moji rodiče“), já podle vrstevníků („jak si myslím, že mě vidí moji kamarádi“), já podle autorit („jak si myslím, že mě vidí důležití dospělí“), ideálu podle rodičů („jak by si mě přáli vidět moji rodiče“), ideálu podle vrstevníků („jak by si mě přáli vidět moji kamarádi“), ideálu podle autorit („jak by si mě přáli vidět důležití dospělí“).

Opakovaně se ukázalo, že adolescenti přisuzují největší důležitost vlivu rodičů. Představa „jak si myslím, že mě vidí moji rodiče“ byla důležitější dokonce víc než aktuální reálné já. I když s věkem respondentů význam rodičovské představy mírně klesal (pro třináctileté jsou důležitější než pro devatenáctileté), její význam i v pozdní adolescenci převyšoval důležitost vlivu vrstevníků a dalších osob (Macek; Osecká 2000).

Tento obecný trend jsme se pokusili dále specifikovat. Sledovali jsme, jak je důležitost rodičů propojena s významem dalších referenčních osob a s vybranými psychosociálními charakteristikami adolescentů. S využitím metody shlukové analýzy byly specifikovány tři empirické typy, na které lze s určitou tolerancí nahlížet i jako na vývojová stadia (podrobně viz Macek; Osecká 1994, 1996).

První typ (celkem 29 % respondentů) zahrnul spíše mladší adolescenty (průměrný věk 15,6 let, zastoupeno bylo více chlapců než dívek). Je pro ně charakteristické, že tzv.

autonomním sebe-reprezentací (reálné, ideální a nechtěné já) přikládají obecně menší význam. Jasně důležitější jsou pro ně konkrétní referenční osoby – vrstevníci, autority a především rodiče. Rozhodující je pro ně vědět nejen to, co si o nich rodiče myslí, ale i to, jak by si je přáli vidět (ideál podle rodičů). Celkově jsou tyto dospívající více orientováni na hledání pravidel a norem, menší význam (ve srovnání se zbývajících respondenty) má pro ně explorace, tj. aktivní zájem zpracovávat nové informace, hledat a jít do nových, neznámých situací. Z vývojového hlediska tu můžeme vidět souvislosti se statusem identity, který J. Marcia (1980) popisuje jako status předčasného uzavření (foreclosure), resp. jako normativní styl identity v pojetí M. D. Berzonského (1989). Sebedefinování se opírá o stanovisko autorit, dospívající hledají jistotu a oporu v osvědčených hodnotách a pravidlech.

Druhý typ byl nejčtenější (38 % respondentů). Věkově se příliš neliší od předchozího, bylo zde však zastoupeno více dívek než chlapců. Je pro ně charakteristické, že vedle velké důležitosti, kterou přisuzují rodičovskému hodnocení, zdůrazňují také důležitost autonomních já (reálného, ideálního, nechtěného). Nicméně, význam dalších osob (vrstevníků, autorit) je pro jejich sebepojetí výrazně nižší. Na základě jejich dalších charakteristik se dá říci, že jde o skupinu adolescentů, která rodičovské normy, hodnoty a představy přirozeně integrovala do vlastního autonomního sebepojetí. Tito dospívající též ukazují nejvyšší míru osobní spokojenosti, odpovědnosti a mají konzistentní představu o vlastní budoucnosti. Určitou paralelu zde můžeme hledat s Marciovým pojetím naplněné identity (identity achievement), respektive souvislost s informačním stylem identity (Marcia 1980, Berzonsky 1989). Z vývojového hlediska jde o zralejší etapu formování vztahu k sobě – vý-

znam autorit se neztrácí, ale je již integrovan do autonomní představy o sobě samém.

Třetí typ sdružil adolescenty (celkem 32 %), pro které byl rodičovský pohled méně důležitý. Pro jejich sebepojetí jsou také důležité jejich soukromé sebe-reprezentace (tj. jejich aktuální, ideální a nechtěné já), stejnou roli zde však hraje hodnocení ze strany vrstevníků. Charakteristický je pro ně menší příklon k normám, hodnotám a názorům autorit. Žijí především přítomností, aktuálními problémy a starostmi, příliš se nezabývají budoucností a svojí dlouhodobou osobní perspektivou. Zde se nabízí analogie s difúzním stylem identity a s difúzní orientací (Marcia 1980, Berzonsky 1989). Z vývojového hlediska je difúzní stav obvykle považován za stádium přechodné desintegrace v procesu hledání vlastní identity. Domníváme se však, že může jít i o dlouhodobě preferovaný životní styl, jehož základem je hedonistická životní orientace, zaměření na přítomnost a aktuální prožitky a vztahy (viz Macek 2003).

Výše uvedené výsledky naznačují, že rodičovský vliv na sebepojetí se uplatňuje různým způsobem, že proto není na místě jednoduchý závěr, podle kterého s přibývajícím věkem adolescentů vliv rodičů klesá a vliv vrstevníků se zvyšuje. Spíše se zdá důležité, do jakých souvislostí se rodičovský vliv dostává. Klíčovým tématem je zde dosažení vzájemné akceptace a respektu. Pokud proběhne a adolescenti zažívají pocit, že jejich rodiče je berou takové, jací jsou, je mnohem větší pravděpodobnost, že si rodičovské hodnocení zvnitřní a „napojí“ ho na autonomní složku sebepojetí (tj. na aktuální reálné, ideální a nechtěné já). Jestliže akceptace a přijetí rodičovského hodnocení neproběhne, neznamená to, že rodičovské soudy

přestávají být pro adolescenta důležité. Spíše se mění jejich význam – obraz a hodnocení rodičů zůstává zachován s „vnějším rámem“. Jinak řečeno, rodičovské hodnocení se spíše spojuje s tzv. požadovaným já, tj. se systémem vnějších pravidel, norem, požadavků a restrikcí (ought self – viz Higgins 1987, Macek 1997b).

Konkrétnější obraz o důležitosti vlivu rodičů na sebepojetí adolescentů dostáváme, posuzujeme-li separátně souvislost s hodnocením matky a s hodnocením otce. V relevantním výzkumu (viz Macek; Osecká 1996a) jsme zjistili kladné korelace mezi sebehodnocením a hodnocením obou rodičů, s určitými rozdíly u obou pohlaví. U dívek je těsný vztah mezi hodnocením matky a sebehodnocením, souvislost s hodnocením otce je slabší. Chlapecké sebehodnocení souvisí s předpokládaným hodnocením matky i otce stejnou měrou.

Z jiného hlediska se dá říci, že celkově pozitivnější hodnocení směřuje od dospívajících chlapců i dívek k matce. Ta je podle jejich předpokladů vůči nim shovívavější než otec. Také se domnívají, že matka je vidí v lepším světle, než se vidí oni sami. Otcovo mínění o nich je podle jejich názoru často o něco horší, než je jejich vlastní sebehodnocení (podrobně viz Macek; Osecká 1996a).

Ve výzkumu E. Levové (2002)² byly vztahy mezi hodnocením rodičů a sebehodnocením zkoumány ještě podrobněji. Chlapci, kteří přisuzovali své matce spíše výkonové charakteristiky (průbojnost, aktivitu, potřebu úspěchu) a také ji za výkonnou považovali, hodnotili také sebe sama jako schopné, úspěšné a s prestiží pro své okolí. A naopak – pokud vnímali uvedené charakteristiky u matky jen v malé míře, odpovídalo tomu

² Jedná se o výsledky z diplomové práce, kterou E. Levová zpracovala pod vedením autora této stati.

i jejich nižší sebehodnocení v těchto dimenzích. U dívek korelovalo jejich sebehodnocení spíše s morálními charakteristikami matky. Jestliže matka byla hodnocena jako „dobrá“ a silná osobnost s vlastním názorem, pak dívky také samy sebe hodnotily jako dobré, úspěšné a schopné. Pokud matku vnímaly spíše jako slabou osobnost, také jejich sebehodnocení bylo v uvedených dimenzích nižší.

Rovněž při hodnocení otce byla zjištěna souvislost se sebehodnocením dospívajících. U dívek se to týká především sebedůvěry. Jestliže vnímají svého otce jako uznávanou osobnost, která má sociální prestiž, také více věří samy sobě. Když o jeho sociální hodnotě pochybují, také jejich sebedůvěra je nižší. Podle autorky výzkumu se tu dá předpokládat, že otec, kterého jeho dcera vnímá jako atraktivního (tj. aktivního, cílevědomého, hezkého a současně vřelého, důvěryhodného a dobrého), bude také své dceři poskytovat pozitivní zpětnou vazbu (včetně její sociální atraktivitu). Negativní korelace byla naproti tomu zjištěna mezi sebedůvěrou dívek a percipovanou „měkkostí“ otců, manifestovanou jako skromnost, obětavost, pravdomluvnost a nerozhodnost. Ukazuje se, že pro pozitivní sebehodnocení dívek je důležité, aby vnímaly svého otce jako autoritu, vůči které (a někdy i proti které) se mohou vymezovat ve svých názorech a postojích.

Neméně významná souvislost byla zjištěna mezi hodnocením otce a sebehodnocením dospívajících chlapců. Jejich vlastní sebedůvěra a sebeprosazení je spojováno s obrazem otce, který je úspěšný, zásadový, zodpovědný, ale současně i udržující si odstup a nedávající příliš najevo svoje emoce. V souvislosti s našimi dřívějšími výzkumy adolescentního ideálu (Macek 1984) můžeme předpokládat, že právě tyto charakteristiky (stabilita, ovládání emocí, sociální úspěšnost a aktivita) považují adolescenti za

nejvíce žádoucí vlastnosti (podrobně viz Levová 2002).

Závěr

Celkově lze shrnout, že výsledky empirických výzkumů potvrzují trvalý vliv rodičů na utváření adolescentního sebepojetí a identity. I když období dospívání má svoje charakteristické a specifické rysy, domníváme se, že vztah mezi dospívajícími dětmi a rodiči příliš nevybočuje z „kolejí“, po kterých jel v předchozích vývojových obdobích. Pokud rodiče projevovali v dětství otevřeně svůj zájem o svého potomka, zajímali se o jeho pocity, nebagatelizovali jeho starosti a dávali mu najevo svou náklonnost bez ohledu na jeho úspěchy či neúspěchy, položili s největší pravděpodobností také solidní základ pro otevřenou komunikaci a pro úsilí o vzájemnou akceptaci i v období dospívání. Samozřejmě, nikdo není ideálním rodičem a ani ideálním dítětem. Nenaplněné osobní tužby a přání rodičů se často poprvé naplno projeví až v období dospívání (kdy mají pocit, že nastala ta „poslední příležitost“, jak zasáhnout a usměrnit osud a štěstí svých dětí) a neuvědomují si, že jejich nespokojenost, provázená např. úzkostí, nepřiměřenými požadavky na dítě a zlobou provází jejich vztah s dítětem už dávno. Často si neuvědomují, že zasahují a ovlivňují svoje dítě nejen přímým výchovným působením, ale stejně silně např. i tím, jak mezi sebou a s druhými lidmi o dítěti komunikují, jakou vytvářejí rodinnou atmosféru a jak konzistentní jsou ve svých stanoviscích a projevech chování (malá míra konzistence kupř. znamená obtížnou předpověditelnost reakcí a zvyšuje u dítěte pocit nejistoty a úzkosti).

Podobně také pro jejich děti je období adolescence první etapou zvýšené sebereflexe a v jejím důsledku i výraznějšího uvědomění vztahu já – rodič. Psychické struktury,

kteře doposud determinovaly jejich chování a prožívání implicitně, se nyní manifestují mnohem častěji zjevně jako mentální reprezentace jejich emoční regulace (srovnej např. Main; Kaplan; Cassidy 1985, Štefánková [v tisku]). Řečeno jinak, dospívající dávají svým pocitům pojmenování a význam, vztahy s rodiči se stávají součástí jejich vědomé reflexe a sebereflexe, formují důležitou složku jejich sebepojetí a zakládají jejich představu o možnostech a mezích vlastní sebe-regulace.

Rodiče jsou důležití, ať jsou svými dětmi hodnoceni příznivě nebo nepříznivě. Zde naše zjištění korespondují se závěry relevantních zahraničních výzkumů (Oosterwegel 1992, Dekovic; Meeus 1993). Empirické výsledky potvrzují význam percipovaného zájmu ze strany rodičů a jejich emoční zaangažovanosti do života svých dětí. I když v průběhu dospívání narůstá také význam vrstevníků (kamarádů, přátel, partnerů), přece jen se zdá, že jejich extrémní důležitost pro sebehodnocení a sebezhdnocení je evidentní právě tam, kde se nedostává zájmu a emoční vřelosti ze strany rodičů. Je sice pravda, že zájem a ocenění vrstevníků může v mnoha případech nedostatky a obtíže rodičovského vztahu akutně a aktuálně úspěšně kompenzovat, jen těžko však může v období mladší a střední adolescence zajistit stabilitu a bezpodmínečnost akceptace, tedy jinými slovy citové a sociální zázeení.

Naše výzkumy také připomínají, jak důležité je zkoumat rodinné vztahy dospělých a dětí komplexně a současně detailně v rovině všech reálných a předpokládaných dyadických interakcí (tj. např. vztah dítěte k matce, k otci, k jednotlivým prarodičům, sourozencům atd.). I když má stále smysl mluvit např. o stylech rodinné či rodičovské výchovy, přesto je patrné, že tradiční rodinné struktury se v současnosti značně rozvolňují. Objevují se nové formy partner-

ského a rodinného soužití a tradiční modely a stereotypy chování ztrácejí svoji univerzálnost. Vypovídají o tom např. data o pojetí, percepci a hodnocení otce. Je nepochybné, že jeho místo a uplatnění ve výchově je stále velmi důležité, zdá se však, že jeho role při formování sebepojetí adolescentních dívek a chlapců je méně jasná než dříve. Viděno tradičním pohledem, otec je důležitý rádce v dlouhodobé orientaci adolescentů, např. při volbě povolání. V mnohých rodinách také zůstává významným arbitrem, který ve finální fázi „schvaluje“ rodinné rozhodnutí. Pravdou ovšem také je, že otec v rodinné komunikaci tak často není vidět, adolescenti (děvčata i chlapci) obvykle ve většíní míře komunikují s matkou. S ní se častěji zabývají svými „problémy všedního dne“, které svou subjektivní důležitostí tzv. velká rozhodnutí zastiňují. Bude ovšem zajímavé dále ověřovat předpoklad, že pro mnohé adolescenty zůstává přítomnost otce v rodině jakýmsi implicitním kritériem stability a hodnoty rodinného prostředí. Nezanedbatelnou roli hraje pro adolescenty v jejich rodinném „image“ – jak ukazují některé výzkumy, zejména pro dívky nejde při hodnocení otce „jen“ o jeho porozumění a vřelost, ale také o jeho společenskou prestiž a atraktivitu, podobně u chlapců zase percepci otcova úspěchu a jeho dalších aktivit mimo prostředí rodiny.

Velmi složitou a málo objasněnou otázkou je, do jaké míry a v jaké podobě fungují v současné době rodiče adolescentů také jako zdroje jejich morálního sebehodnocení a mravní dimenze jejich sebepojetí. Výzkumy na toto téma jsou velmi sporadické: zdá se totiž, že zhodnocení morálního působení rodičů na své potomky je možné učinit obvykle až mnohem později než v průběhu nebo ke konci druhé dekády jejich života.

Literatura:

- ADAMS, G.R.; BERZONSKY, M.D. (Eds.). *Blackwell Handbook of Adolescence*. Oxford : Blackwell Publishing, 2003.
- BANDURA, A. *Self-efficacy: The exercise of control*. New York : Freeman, 1996.
- BERZONSKY, M.D. The Self as a Theorist: Individual Differences in Identity Formation. *International Journal of Personality Construct Psychology*, 1989, 2, s. 363-376.
- BLOS, P. *The adolescent passage: Developmental issues*. New York : International Universities Press, 1979.
- COLEMAN, J. C.; HENDRY, L. *The nature of adolescence*. London : Routledge, 1999.
- COOLEY, C. H. *Human nature and the social order*. New York : Scribner's, 1902.
- DEKOVIC, M.; MEEUS, W. *Family determinants of emotional problems in adolescence*. Poster presented at the VIth European Conference on Developmental Psychology. Bonn, 1993.
- DURKIN, K. *Developmental Social Psychology*. Oxford : Blackwell Publishers, 1995.
- ERIKSON, E.H. *Identity: Youth and Crisis*. New York : Norton and comp., 1968.
- FESTINGER, L. A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 1954, 7, s. 117-140.
- FREUD, A. *The ego and the mechanism of defense*. New York : International Universities Press, 1946.
- GROTEVAND, H.D.; COOPER, C.R. Patterns of interaction in family relationships and the development of identity exploration in adolescence. *Child Development*, 1985, 56, s. 415-428.
- HALL, G.S. *Adolescence: Its psychology and its relation to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education*. (Vol.1). New York : Appleton, 1904.
- HEAD, J. *Working with Adolescents. Constructing Identity*. London : The Falmer Press, 1997.
- HIGGINS, T. E. Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 1987, 94, s. 319-340.
- LEVOVÁ, E. *Percepce a hodnocení rodičů v souvislosti se sebezpojetím a sebehodnocením*. Diplomová práce. Brno, 2002. Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií. Vedoucí práce P. Macek.
- MACEK, P. *Adolescence*. Praha : Portál, 2003.
- MACEK, P. *Adolescence. Psychologické a sociální charakteristiky dospívajících*. Praha : Portál, 1999.
- MACEK, P. (1997a). Adolescents' perception of parents and family life: relations to their self-system. In *New Trends in Developmental Psychology*. VIIth Conference on Developmental Psychology. Rennes, 1997, s. 260.
- MACEK, P. *Parents and peers in the context of adolescent self-system*. Poster presented at the Xth European Conference on Developmental Psychology. Uppsala, 2001.
- MACEK, P. *The process, content, and context of self-definition in Czech adolescents. Are there any changes after nine years?* Paper presented at the 8th Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence. Oxford (UK), 2002.
- MACEK, P. Sebehodnocení a ideál sebe adolescentů v některých osobnostních dimenzích. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 1984, 21, 3, s. 211-226.
- MACEK, P. (1997b). Sebesystém a vztah k vlastnímu já. In VÝROST, J.; SLAMĚNÍK, I. (ed.). *Sociální psychologie*. Praha : ISV, 1997, s. 181-210.
- MACEK, P.; JEŽEK, S. *Assessment of parents and peers during adolescence: sex*

- differences, relationships to self-system. [v tisku].
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. *Adolescents' assessments of parents and peers: gender differences, emotional problems, relationships to their own self-system*. Paper presented at the 7th Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence. Jena (Germany), 2000.
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. Adolescents coping reactions to stress: Personality, Identity and Well-Being. In *International Conference on Conflict and Development in Adolescence*. Book of Abstracts, s. 78. Gent : Universiteit Gent, 1995.
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. *Adolescents' styles of identity in psychosocial context*. Paper presented on 13th Biennial Meetings of ISSBD. Abstracts, s. 472. Amsterdam, 1994.
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. (1996b). The Importance of adolescents' selves: Development, Context, and Typology. *Personality and Individual Differences*, 1996, 21, s. 1021-1027.
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. The non-expression of emotions by conflicts and problems with parents: Changes during adolescence, gender differences, and relationships to self-system. In BESEVEGIS, E. (Ed.). *Human Development at the Turn of the Century*. Abstracts, s. 319. IXth European Conference on Developmental Psychology. Island of Spetses, Greece, 1999.
- MACEK, P.; OSECKÁ, L. (1996a). *Sebe-systém adolescentů a jejich hodnocení rodičů: psychosémantický přístup*. Sborník prací FF MU. 1996, P1, s. 35-48.
- MAIN, M.; KAPLAN, N.; CASSIDY, J. Security in infancy, childhood and adulthood. A move to the level of representations. In BRETHERTON, I.; WATERS, E. (Eds.). *Growing Points of Attachment Theory and Research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 1985, 50, s. 666-106.
- MARCIA, J. Identity in Adolescence. In ADELSON, J. (Ed.). *Handbook of adolescent psychology*. New York : Willey, 1980, s. 159-187.
- MEAD, G.H. *Mind, self and society*. Chicago : University of Chicago Press, 1932.
- MEEUS, W. Psychosocial Problems and Social Support in Adolescence. In WESTMAN, F.; HURRELMAN, K. (Eds.). *Social Networks and Social Support in Childhood and Adolescence. Prevention and Intervention in Childhood and Adolescence*. Berlin : Walter de Gruyter, 1994, s. 241-255.
- MORTIMER, J. T.; LARSON, R. W. Macrostructural Trends and the Reshaping of Adolescence. In MORTIMER, J.T.; LARSON, R.W. (Eds.). *The Changing Adolescent Experience*. Cambridge (UK) : Cambridge University Press, 2002, s. 1-17.
- MUUSS, R.E. *Theories of Adolescence*. 5th ed. New York : Random House, 1989.
- NOACK, P. *Living Conditions and Development of Adolescents in Europe. The Case of Germany*. Research Report. Mannheim : University of Mannheim, 1992.
- NOLLER, P.; CALLAN, V.S. *The Adolescent in the family*. London : Routledge, 1991.
- NURMI, J.-E. (Ed.). *Navigation through Adolescence. European Perspectives*. New York : Routledge Falmer, 2001.
- OOSTERWEGEL, A. *The Organization of the Self-System. Developmental Changes in Childhood and Adolescence*. Amsterdam : Universiteit van Amsterdam, 1992.

- OSECKÁ, L.; MACEK, P.; ŘEHULKOVÁ, O. Reakce adolescentů na problémy v rodině: souvislost se sebehodnocením a s vědomím vlastní účinnosti. In BLATNÝ, M.; SVOBODA, M.; VÝROST, J.; RUISEL, I. (ed.). *Sociální procesy a osobnost 2000*. Brno : PsÚ AV ČR; FF MU, 2001, s. 159-167.
- PARISH, T.S. Family and Environment. In VAN HASSELT, V.B.; HERSEN, M. *Handbook of Adolescent Psychology*. 1987, s. 168-183.
- PETERSEN, A. Adolescent development. *Annual Review Psychology*, 1988, 39, s. 583-607.
- PETERSEN, A.; SILBEREISEN, R.; SORENSEN, S. Adolescent development: A global perspective. In MEEUS, W.; DE GOEDE, M.; KOX, W.; HURRELLMAN, K. (Eds.). *Adolescence, Careers, and Cultures*. Berlin : Walter de Gruyter, 1992, s. 1-34.
- ROSENBERG, M. *Conceiving the self*. New York : Basic Books, 1979.
- SELTZER, V.C. *The psychosocial worlds of the adolescent*. New York : John Wiley & Sons, 1989.
- ŠTEFÁNKOVÁ, Z. *Citová väzba v detstve a adolescencii vo vzťahu k emocionálnej regulácii*. [Rukopis pripravený k publikaci.]
- ŠVANCARA, J. *Kompéndium vývojové psychologie*. Praha : SPN, 1975.
- YOUNISS, J.; SMOLLAR, J. *Adolescent Relations with Mothers, Fathers, and Friends*. Chicago : University Chicago Press, 1995.
- ZIMMER-GEMBECK, M.J.; COLLINS, W.A. Autonomy Development during Adolescence. In ADAMS, G.R.; BERZONSKY, M.D. (Eds.). *Blackwell Handbook of Adolescence*. Oxford : Blackwell Publishing, 2003, s. 175-204.

SBORNÍK ABSTRAKT KONFERENCEČNÍCH TEXTŮ K OBOROVÝM DIDAKTIKÁM

JANÍK, T.; MUŽÍK, V.; ŠIMONÍK, O. (ed.). *Oborové didaktiky v pregraduálním učitel'ském studiu*. Brno : MU, 2004. ISBN 80-210-3474-2.

Pěčí pracovníků Pedagogické fakulty MU v Brně byla připravena na 13.–14. září 2004 konference *Oborové didaktiky v pregraduálním učitel'ském studiu*. Organizátoři sestavili účastníkům sborník anotací již k datu konání akce (publikace je vedena jako Sborník prací pedagogické fakulty MU, řada pedagogiky a psychologie). Na 78 stranách hlavního textu poskytuje sborník informace o konkrétním zaměření i tematickém uspořádání příspěvků, které byly na konferenci přijaty. S výjimkou vstupní obecné části (*vybrané otázky didaktik*) a dvou závěrečných částí (*didaktika e-learningu*, *didaktika primární školy*) jsou soubory anotací členěny podle vztahu k jednotlivým vyučovacím předmětům či jejich skupinám (celkem 28 částí). K uvedenému je poté přiložen adresář účastníků konference.

Není sporu o významu oborových didaktik v pregraduální fázi učitel'ského studia – sborník je dokladem dílčích snah oborově-didaktické otázky postupně řešit.

(mp)